

Разказът за Езоп в средновековната книжовна традиция

МАЙЯ ЙОНОВА
Софийски университет “Св. Климент Охридски”

RESUMEN

El relato corto de Esopo en las literaturas eslavas medievales proviene de la *Vida de Esopo* bizantina y forma parte de las *Colecciones eslavas de contenido mixto* de los ss. XIV - XVIII. El artículo está dedicado a los problemas relacionados con la época y la localización de la primera traducción eslava.

Gracias a las investigaciones de la autora han sido descubiertas tres copias del relato desconocidas hasta el momento. El tema principal del estudio es la historia literaria y la recepción de la obra en el Medioevo Eslovo.

PALABRAS CLAVE: Literatura eslava medieval, historia literaria, relato corto de Esopo, traducción eslava, copias del relato.

ABSTRACT

The ancient Slavic short story of Aesop is a simplified narrative, keeping its origin from the greek *Vitae of Aesop*. This article is dedicated to the problems of the time and localisation of the Slavonic translation. The short story is an integrated part of the Slavonic miscelany of mixed content dating from 14th – 18th centuries.

As a result of the research work of the author it was found out that there should be considered more connected sources – to the known *Tickveshki* and *Bukureshki* manuscripts there can be added three more copies dating from 16th century.

The history of the Slavonic short story of Aesop as well as the social reception in the Middle Ages are the main objectives of the article.

KEY WORDS: Middle Ages, Slavonic literature, short story of Aesop, Slavonic translation, copies.

Богатата книжовна традиция, свързана с името на Езоп във византийската литература, е представена само с един белетристичен текст в средновековната славянска литература, който представлява сбит и опростен преразказ на гръцкото животоописание на Езоп. Проблемите около славянския превод, времето и локализацията на неговата поява, както и за гръцката първооснова на славянския текст не са поставяни в медиевистичната наука и не са получили по-обстойна разработка.

Повествованието за Езоп във византистиката обикновено се обозначава като “Роман за Езоп” или “Животът на Езоп”.

В гръцката книжовна традиция “Животът на Езоп” винаги се преписва заедно със сборника от басни, приписвани на Езоп. В старобългарската литература е познат само “Животът на Езоп” в твърде редуциран и опростен вариант. Езоповите басни стават известни в православния славянски свят чак през XVII в., като преводите са основно руски и са свързани с по-късните западни печатни издания на басните.

Съществуването на “Романа за Езоп” и сборника от Езопови басни в едни и същи кодекси във византийската ръкописна традиция насочва към схващането на “Романа за Езоп” като необходимо допълнение, изясняващо личността на автора на цикъла басни, а не като самостоятелно литературно творение. Тази роля на Животоописанието за Езоп е по-скоро чисто функционална и не може да омаловажи въпроса за собствената литературна стойност, за източниците и редакциите на самото произведение. В старобългарската литература “Разказът за Езоп” изгубва всякаква връзка с цикъла басни и се превежда и разпространява като самостоятелен развлекателно-поучителен повествователен текст.

Запазени са три гръцки редакции на “Животоописанието за Езоп”, като третата редакция има най-голямо значение за съхраняването на този повествователен текст и предаването му в литературата на новото време. Към нея възхождат многобройните популярни преводи и преразкази на жизнеописанието на Езоп в европейските литератури. Важността ѝ за нас се определя от факта, че към неин гръцки препис възхожда и старобългарският превод на “Разказ за Езоп”.

“Животоописанието на Езоп” и в трите си гръцки версии не дава никаква информация за цикъла басни, които се приписват на Езоп. В съзнанието на съставителя на текста Езоп е определен тип литературен герой, понякога мъдрец, понякога шут, но не и автор на басни. Действително, в романа често в речта му се включват притчи и басни, но те имат по-скоро доказателствена функция за съответната Езопова “истина” и не са част от основния Езопов сборник от басни, засвидетелствуван в ръкописа *Pierpont Morgan* от X в. В “Жизнеописанието” Езоп е просто “романен” герой, а не съставителят на класическите басни в гръцката литература.

Появата на “Разказ за Езоп” в средновековните литератури на южните славяни се свързва със засиления интерес към наративните жанрове по времето на Втората българска държава. До момента като източници за историята на текста на произведението и за осмислянето на неговото място в общия литературен процес са използвани само два преписа – откритият и публикуван от Н. Начов Тиквешки препис от края на XV в.¹ и публикуваният от П. Сирку препис от ДА Букурещ 740 от XVI в.². В резултат на изследването на сборниците със смесено съдържание към известните два преписа мога да добавя и още три, които използвах непосредствено по ръкопис или по фотокопия. Това са:

1. СОФИЙСКИ ПРЕПИС в ръкопис 1161 от Централния историко-археологически институт (ЦИАИ), София, от XVI в. Правописът е безюсов, едноеров, със сръбски езикови особености и с някои новобългаризми. За пръв път за ръкописа съобщава Стефан Кожухаров³. По-късно особеностите и съдържанието на ръкописа изследва Боню Ангелов⁴. Аналитично описание на сборника прави Анисава Милтенова в приложенията към дисертационния си труд⁵. Разказът за Езоп с наслов “Слово прѣмѹдраго Исипа како вѣс житѣ его” се намира на л. 109а–117а. Текстът не е издаван и изследван досега. С ръкописа работих непосредствено в ЦИАИ София.

2. ПРЕПИС в сборник със смесено съдържание от Библиотека Академии наук (БАН), СПб., № 13.2.25 от сбирката на А. Яцимирский от XVI в. Ръкописът е двуюсов, двуеров, търновски правопис. Със съдържанието на сборника в съпоставка с други сборници със смесено съдържание се занимава подробно Анисава Милтенова⁶. Текстът на разказа за Езоп се намира на л. 32б–38а под наслов “Слово прѣмѹдраго Исипа како вѣс житиѣ его”. На лист 35б е обособено подзаглавие “Пакы Дигень црь”. Текстът не е издаван и изследван досега. С този препис успях да работя по фотокопии от микрофилм, предоставено ми от А. Милтенова.

¹ НАЧОВ, Н. (1893): “Тиквешки ръкопис”, *СБНУ*, 9, София, сс. 85-160.

² SYRKU, P. (1884): “Zur mittelalterlichen Erzählungsliteratur aus dem Bulgarischen”, *Archiv für slavische Philologie*, 7, pp.78-98.

³ КОЖУХАРОВ, С. (1966): “Неизвестен препис на Солунската легенда”, *Български език*, 16, сс. 491-494.

⁴ АНГЕЛОВ, Б. (1967): *Из старата българска, руска и сръбска литература*, кн. II, София, сс. 47-49.

⁵ МИЛТЕНОВА, А. (1982): *Към характеристиката на българската литература през XV-XVII в. (Сборници със смесено съдържание)*, София, сс. 376-379.

⁶ *Ibidem*, сс. 144-146. Фактически А. Милтенова въвежда сборника в научните изследвания. Аналитично описание на сборника тя прави в същия труд, сс. 369-372.

3. **ВИЕНСКИ ПРЕПИС** в сборник със смесено съдържание от 1566 г. от Виенската университетска библиотека (УБ Виена), I 26054. Сборникът е безюсов, двуеров, с български езикови особености. Текстът на разказа за Езоп се намира на л. 65а – 69б и е без начало, тъй като точно оттам са откъснати листове от ръкописа. Г. Биркфелнер не е идентифицирал текста и в неговия опис произведението не е упоменато. Преписът не е издаван и изследван досега.

Текстологическото изследване на петте известни преписа на “Разказ за Езоп” показва, че всички те възхождат към един и същ превод. Двата влахо-молдавски преписа представят последователен търновски правопис, двуюсов и двуеров, с ясна и добре оформена фраза. Те са буквално еднакви в лексикално и граматично отношение. Другите три преписа, представящи западнобългарски езикови черти, могат да бъдат диференцирани по следния начин: в една група се включват преписите в Тиквешкия сборник и в сборник 1161 от ЦИАИ и отделно стои преписът в сборник I 26054 от УБ Виена. Тези две подгрупи в състава на групата западнобългарски преписи се разграничават донякъде и по своите езикови черти.

Локализацията на първоначалния превод на “Разказа за Езоп” трудно може да бъде определена въз основа на запазените преписи. Както ще бъде показано, в текста се срещат някои имена, чиято идентификация би могла да ни насочи към западнобългарска основа – става дума за “цар Диген” или “цар Гаген”. Три от преписите представят западнобългарски езикови особености. От друга страна известните два влахо-молдавски преписа, които показват добра езикова и стилистична обработка на текста, насочват към източно-българска първооснова. Проблемът за мястото на възникване на това произведение не може да бъде разглеждан самостоятелно от този за възникването и битуването на редица сборници със смесено съдържание от втора редакция по класификацията на А. Милтенова – 4 от 5-те преписа се намират в този тип. Сборниците със смесено съдържание от втори тип се разпространяват по цялата българска територия и са един от най-продуктивните дялове на старобългарската литература. Разказът за Езоп, който, заедно с Разказа за вехтия Александър и Разказа за кръвосмешението, е част от по-късния преводен пласт в тези сборници, също е бил познат по цялата езикова територия на старобългарската литература.

Включването на разказа за Езоп само в сборници със смесено съдържание поставя въпроса за изследването на разпространението и функцията му в контекста на литературната история на самите сборници.

Сборниците със смесено съдържание са обект на литературноисторически интерес още в края на миналия и началото на този век като едно от доказателствата за съществуване на низова

литература през Средновековието, разбрана като смесица на християнски и фолклорни елементи.

От направения преглед на съдържанието на сборниците, в които се помества “Разказ за Езоп” става ясно, че те принадлежат към един и същи тип, с малки промени в състава при отделните представители. “Ядрото” на този тип сборници според А. Милтенова са апокрифните цикли и съчинения. Важен хронологически показател и тематичен кръг представляват и “българските” апокрифно-апокалиптични текстове с месианистични тенденции – “Солунска легенда”, “Сказание за Сивила”, “Сказание Исаево” (открито от Б. Ангелов и А. Милтенова в Николашкия сборник 52)⁷. Те са един пласт, който може да се свърже с епохата на византийското владичество – най-вероятно XII в. Съставът се е обогатил през XIII-XIV в. с нови наративни творби – това са *Разказ за Вехтия Александър*, *Разказ за кръвосмешението*, *Разказ за Езоп*, трите патерични разказа (*За Мелетий*, *Как жена осъди Ефрем*, *За Евстратий*), които устойчиво се повтарят в различните сборници.

Интересът към наративния тип литература през тази епоха може да се свърже с цялостния подем и оживление в литературния живот, когато образоваността на книжовниците е по-добра и съответно интересът им към различни жанрове и отделни творби на византийската литература по-силен. С атмосферата на този подем в литературните търсения може да се обясни и обръщането към наративната византийска литература, която принадлежи към развлекателния дял в общия литературен процес. Обикновено именно този тип литература във Византия е свързан с елинистическите сюжети, както е при “Романа за Александър” и при “Романа” или “Жизнеописание” на Езоп. Фактът, че романът за Александър се превежда по-рано в старобългарската литература и се ориентира към “високите” жанрове на литературната система, а повествованието за Езоп се превежда по-късно и се включва в потока на развлекателната низова литература, се обяснява с различната литературна среда, в която двете гръцки произведения са попаднали.

В контекста на общия литературен подем могат да се включат и създадените на основата на гръцки произведения старобългарски преразкази. Такъв е и “Разказ за Езоп”, който, както ще видим, се различава твърде много от гръцкия си първообраз и е по-скоро самостоятелно старобългарско произведение, изградено на основата на определен гръцки сюжет и носещо различни идеологически и художествени характеристики.

Славянският Разказ за Езоп е създаден върху основата на третата “нова” гръцка редакция на произведението, приписвана на Максим

⁷ МИЛТЕНОВА, А., КАЙМАКАМОВА, М. (1983): “Неизвестно старобългарско ръкописно съчинение от XI в.”, *Старобългаристика*, 4, с. 52-73.

Плануд (1260-1310г.). От тази редакция са запазени най-много гръцки преписи. По някой от гръцките преписи е направено и славянското съчинение, като от гръцкия текст са подбрани само онези тематични пунктове, които съответствуват на общата концепция на сборниците, в състава на които се включва новото славянско произведение.

Сравняването на гръцката версия на “Животоописание на Езоп” по изданието на Еберхарт⁸ и славянския разказ за Езоп показват трансформация на тематични епизоди, включването на исторически български реалии, както и на нови фолклорни мотиви в славянския разказ. Явно те са функционирали като устойчиви топоси, като готови модели в съзнанието на съставителя на славянския текст. Този модел на преплитане на литературни заемки и фолклорни мотиви може да се открие в целия текст.

Чрез съзнателния избор на тематични епизоди и чрез тяхното подреждане в славянския разказ за Езоп е изведена като основно идеологическо внушение темата за “злите жени”. Това е изконна християнска тема, която закономерно се появява в старобългарската литература още в най-ранния етап – още в Симеоновия сборник от 1073 г. са включени три слова върху нея.

Словата са предходници на цикъла за жени, който се открива в състава на сборници със смесено съдържание и на който напоследък посвети свое изследване А. Милтенова⁹.

Третото слово от цикъла “Слово за свети Илия как избягал от жена” е особено важно за нас, тъй като то се включва само в сборници от типа на Тиквешкия, както и Разказът за Езоп. Можем да предполагаме, че двете произведения са създадени едновременно и заедно са навлезли в протосборника от 2-ра редакция, предхождащ Тиквешкия. Тази общност във времето на създаване и включване в структурата на протосборника потвърждава нашето предположение, че при създаването на “Разказ за Езоп” авторът е искал да подчертае основно мотива за женската злина и да създаде още един “пример”, включващ се в актуалната за времето му тема.

Славянският съставител на цикъла за злите жени се проявява като компилатор, преводач и автор на нови съчинения. Напълно възможно е с тази негова работа да се свържат и кратките наративи в състава на сборниците, между които е и “Разказ за Езоп”. Хронологията на този цикъл съвпада с най-вероятното време на създаване на славянското произведение за Езоп – началото на XIV в.

⁸ EBERHARD, A. (1872): *Fabulae Romanenses I*, Lipsiae, pp. 226-305.

⁹ МИЛТЕНОВА, А. (1994): “Цикъл разкази за злите жени в сборниците със смесено съдържание през Средновековието”, *Старобългарска литература*, 28-29, с.131-136.

Особено внимание заслужава последният и най-дълъг епизод от “Разказ за Езоп” – епизодът за цар Диген/Гиген и загадката, която той поставя пред своите боляри. Епизодът е важен както по отношение на историческите податки и идентификации, които предлага, така и по отношение на фолклорния му произход и паралели. Първо трябва да се отбележи, че подобен тематичен епизод липсва в гръцките редакции.

Фолклорната първооснова на мотива за преценяването на царя е забелязана още от ранните изследователи на текста – П. Сирку и А. Веселовский. Едновременно с това Веселовский разглежда епизода като един от т. нар. “бродещи сюжети” и открива многобройни негови литературни паралели.

Този приказен сюжет е представен от 22 записани в България приказки, някои от които публикувани в *СБНУ*, а други в архивите на Етнографския музей.

Епизодът предлага една интересна податка – името на царя, който иска от болярите си да бъде преценен. В приказните варианти на сюжета царят винаги е неопределен. В текста на “Разказ за Езоп” Царят носи следното име в различните преписи: *Дигинь цръ* – ДА 740 Букурещ, л.1096; *Дигень цръ* – 13.2.25 БАН СПб., л.356.; *Гигень цръ* – Тиквешки сб. 677 НБКМ; *Гигнь цръ* – Сб.1161 ЦИАИ; *Гагнь цръ* – УБ Виена, I 26054.

Не може да се каже със сигурност коя от двете форми на името – *Дигень* или *Гигень* / *Гагень* е стояла в най-ранния текст на разказа за Езоп. В два от преписите стои и изразът: “Цар Дигин иже наречет се двоеродный”. Възможно е в тези имена да се търси отглас от спомена за реални исторически личности – Роман IV Диоген, дук на гр. Средец през XI в. и Петър Делян, наречен в два други текста Гаген Одолян. Тези имена в текста са още едно доказателство, че в Разказа за Езоп могат да се търсят следи и от гръцкия първообраз, и от фолклора, и от народно-легендарни предания, свързани с определени исторически личности и периоди от българската история.

В типа наративи, от които е и “Разказ за Езоп”, срещащи се в сборниците със смесено съдържание, могат да се открият не само свидетелства за познатите и превеждани гръцки текстове, а и да се види, преди всичко, трансформацията на познатите сюжети в едно народно-фолклорно съзнание. Реконструкцията на фолклорни мотиви в текста ни дава основание да разгледаме този тип творби като свидетелство за съществуването в определено авторово съзнание на литературни заемки и фолклорни модели, в резултат на което се появяват текстове, които представят определен тип художествено мислене. Именно наративните жанрове в старославянската литература са носители на този тип “фолклорна памет”. При преразказа на определен литературен образец, както е в случая с гръцкото повествование за Езоп, се

задействуват определени приказни механизми и така се стига до контаминацията на фолклорни и литературни модели в един текст. Тази връзка прави текстове като “Разказ за Езоп” интересно свидетелство за социологията на литературния живот през средновековието.